

MÜASİR MƏTBUATIN DİLİNDƏ TÜRK SÖZLƏRİ

T.R.YAQUBOVA

AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Hər bir dil öz leksik tərkibini alınma sözlərin hesabına zənginləşdirməklə yanaşı, aldığı bu leksik vahidləri öz normalarına uyğunlaşdırır. Bu proses müxtəlif dillərdə müxtəlif formalarda gedir. Müasir dövrimüzdə Azərbaycan dilində alınma sözlərin ədəbi dil normalarına uyğunlaşdırılması prosesi qənaətbəxş deyil. Belə ki, son zamanlar Türkiyə türkcəsinin təsiri ilə, lazım gəldi-gəlmədi, qəzetlərin dilinin türk dilinə məxsus sözlərlə doldurulması müşahidə olunur. Faktlara nəzər salaq:

1. *Bu həftə prezidentlərin bir araya gələcəyi toplantıda... ("Azadlıq" qəzeti, 28-30.11.98).*

Son vaxtlar ayrı-ayrı müəlliflər zorla Türkiyə türkcəsinə məxsus olan "toplantı" sözünü mətbuatın dilinə gətirmək istəyirlər. H.Əliyevin "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında"kı fərmanı qarşımıza mükəmməl Azərbaycan dili yaratmaq vəzifəsini qoyur. Bunun üçün isə başqa dil ünsürlərini dilimizə doldurmaq yox, canlı dilin öz faktorlarını mükəmməl şəkildə işlətmək lazımdır. "Toplantı" sözünün əleyhinə deyilik, lakin "yığıncaq" sözü "toplantı" ləkəmindən istər üslubi məqamına, istərsə də linqvistik mövqeyinə görə üstündür.

2. *Mətbuat üzrə sorumlu Qrək Pikerlə görüşüblər ("Azadlıq" qəzeti, 21-23.11.98).*

Bu cümlədə istifadə olunan "sorumlu" sözü türk dilinə məxsusdur, dilimizdə bu sözün qarşılığı "məsul"dur. Azərbaycan dilinin bütün qayda-qanunlarına tabe olan sözlərin aradan çıxması üçün dilimizi həm ərəb, fars sözlərindən, həm də rus, Avropa kəlmələrindən təmizləməyə başlamaq lazımdır. O cümlədən dili Türkiyə türkcəsinin leksik vahidləri ilə doldurmaq da onun korlanmasına səbəb olur. Dildən ərəb, fars kəlmələrini təmizləmək üçün, ilk növbədə, onların ekvivalentlərini tapmaq lazımdır və bu da kompaniya xarakteri daşımamalıdır. Elə etmək lazımdır ki, tapılan söz dil daşıyıcıları arasında ümumişlək olsun. Qəzet dilində istifadə olunmuş "sorumlu" sözü türk dilinin qrammatik əsasları ilə işləndiyi üçün Azərbaycan dilinə çevrildikdə anlaşılmaqlıq yaranır. "Sorumlu" əvəzinə "katib" sözündən istifadə olunması daha məqbuldur.

3. *Ləkələyən şeyiələr yayması barədə suçlamalara gəldikdə... ("Azadlıq" qəzeti, 21-23.11.98).*

Bu cümlədəki "suç" sözü uğurludur. "Kitabi-Dədə Qorqud"dan başlamış XX əsrin əvvəllərinə qədər Cavidin, Müşfiqin, Cəbbarlının, Seyid Hüseynin dillərində "suç" sözü geniş şəkildə işlənmişdir. Müasir dilimizdə isə bu söz arxakləşərək dilin passiv lüğət fonduna çəkilmişdir. Ərəb mənşəli "günah" sözü "suç" sözünü sıxışdıraraq arxakləşdirməsinə baxmayaraq, müasir Türkiyə türkcəsi üçün bu dil faktı daha çox məhsuldardır.

4. *İzninizlə mülahizələrinizin bu hissəsini toparlayım ("Azadlıq" qəzeti, 21-23.11. 98).*

Cümlədəki "izninizlə" forması Türkiyə türkcəsinin qrammatikasına əsaslanır. Məsələn, "Efendim, izninizlə ben keçeyim". Azərbaycan dilində bu söz yazılı nitqdə özünə mövqə tuta bilməmişdir, ancaq şifahi ədəbiyyatımızda çox fəal olmuşdur. Müasir dilimizdə isə "izn" sözü arxaizmdir, əvəzində ərəb mənşəli "icazə" sözü fəaldır. Bu sözün işlənməsinin tərəfdarıyıq.

Cümlədəki "toparlamaq" felinə gəlincə bu da türk dilinin faktıdır. Azərbaycan dilində bu sözün qarşılığı kimi ərəb mənşəli "ümumiləşdirmək", Avropa mənşəli "konkretləşdirmək" felləri mövcuddur. Müəllif "toparlamaq" felini işlətməklə bu iki yad ünsürdən dili təmizləmək niyyəti güdmüşdür, lakin bu fellər dilimiz üçün nə qədər yad ünsür hesab edilirsə, toparlamaq feli də bir o qədər yaddır. Dilin yad ünsürlərdən təmizlənməsi yalnız onun daxili imkanları hesabına baş verə bilər və bu işdə dialektoloji materialların dərin tədqiqata cəlb olunması vacibdir.

5. *Bakının küçələrində sərbəst gəzir, mitinqlər yapır ("Azadlıq" qəzeti, 21-23.11. 98).*

Azərbaycan dilində, ümumyyətlə, bütün türk dilləri ailəsində felə bir nitq hissəsidir ki, o, çox az dəyişməyə məruz qalmışdır. Türk dünyasının ən qədim abi-dəsi olan "Kitabi- Dədə Qorqud"dan başlayaraq günümüzdə qədər fellərdə dəyişmə, bir dildən başqa dilə keçmə istiqamətində çox cüzi dəyişiklik müşahidə olunur. Məsələn, "Bəg yigit, düğünə gedirəm", "Qam bərənin oğlu Bamsı Beyrək boyunu bəyan edər", "Ordım sağ əsən degil isə başın uza çarə edin"¹. Bu fellər müasir dilimizdə də eynilə qalmaqdadır. Felin şəkilləri ilə yanaşı növləri də az dəyişir. Seçdiyimiz misallarda fellərin hər üçü məlum növdədir, ancaq başqa növləri də heç bir dəyişikliyə uğramayıb. Beləliklə, 1998-ci ilin qəzetində "mitinq yapmaq" ifadəsinin işlənməsi məqsədəuyğun deyildir. "Yapmaq" feli Türkiyə türkcəsinə məxsusdur, qarşılığı "etmək"dir. Dilimizdə bu felin tamamilə fərqli semantik səciyyəsi vardır. "Təndirə çörək yapmaq" ifadəsində "yapmaq" feli yapışdırmaq mənasındadır. Cümlənin "mitinqlər təşkil edir" forması Azərbaycan dilinin prinsiplərinə uyğundur.

6. *Bizimkilər isə sənətçinin ərizəçi durumundan xəcalət çəkib də diləkçələrini tez bir zamanda həll etməyə çalışır ("Azadlıq" qəzeti, 19-21.06.99.).*

Müasir dövrümüzdə "ərizəçi" sözü arxaizm kimi dilin lüğət tərkibindən çıxmışdır. İndi bu ləksik vahidin qarşılığı olaraq "şikayətçi" sözü fəaldır.

Mirzə Cəlilin "Anamın kitabı" pyesində həmin söz belə işlədilmişdir: "Cəmiyyəti-xeyriyyədə ərizəçilərin ərizə-halına baxılacaq"².

Cümlədəki "diləkçə" sözü də dilimiz üçün xarakterik olmayan üslubi məqamda işlənir. Onu "ərizə" sözü ilə əvəz etmək daha məqbuldur. Mətbuatımızı araşdırdıqca bu nəticəyə gəlirik ki, qəzetlərimizin öz üslub və dillərinə bu qədər zidd olmasının günahkarlarından biri də oxuculardır. Əgər onlar öz etirazlarını qəzet redaktorlarına bildirsələr bu, mütləq öz müsbət nəticəsini verər. Dilimizə biganə olan qəzetlərdən vətəndaşlar özləri imtina etməlidirlər. Məhz bu zaman Azərbaycan mətbuatı öz əvvəlki şöhrətinə qayıdır.

7. *Məmləkətimizdə müxtəlif ictimai təşkilatlar-fondlar, vəqflər və s. qurumlar bə-zar iqtisadiyyatı ... ("Azadlıq" qəzeti, 19-21.06.99.).*

Dilimizin lüğət tərkibində həm “ölkə”, həm də “məmləkət” sözü paralel işlənir. Hesab edirik ki, “ölkə” sözünün işlənmə tezliyini fəallaşdırmaqla “məmləkət” ləksemini dildən kənarlaşdırmaq vacibdir. Ancaq bədii üslubda məmləkət sözü yüksək ekspressivlik yaratmaq imkanına malik olduğundan həm poeziyanın, həm də nəsrin dilində bu sözün işlənməsinin tərəfdarıyıq. Məsələn,

Qalx ayağa, məmləkətim,
Qalx ayağa, millətim.

8. *Yüz minlərlə insan küçələrə çıxaraq etiraz aksiyaları düzənləyir (“Ekspres” qəzeti, 25.11.01).*

Etimon dildən sözalán dilə fellərin keçmə prosesi o qədər çətindir ki, bu fel dilin lüğət tərkibinə daxil olub həmin dilin sintaktik konstruksiyalarına uyğunlaşana qədər, başqa sözlə desək, cümlədə predikativlik səciyyəsi daşıyana qədər uzun bir zamana ehtiyac duyulur. Əksər hallarda isə etimon dildən fellər sözalán dilə keçdikdə fonetik, qrafik baxımdan mənimsənilir, lakin sintaktik mənimsəmə baş tutmadığı üçün mexaniki olaraq dildən çıxır. “Düzənləmək” felini də zərəkı şəkildə Türkiyə türkcəsindən Azərbaycan dilinə gətirilsə də dilimizin sintaktik konstruksiyasına uyğunlaşa bilmədiyini üçün dilin lüğət tərkibində qalmayacaq. Qarşılığı kimi təşkil etmək felinin işlənməsinin tərəfdarıyıq.

9. *O dönmədə Hindistanda hakimi-mütləq olan Britaniya imperiyası ... (“Ekspres” qəzeti, 25.09.01).*

Cümlədəki “dönəm” fars mənşəli “vaxt” sözünə qarşıdır. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində vaxt məfhumunu ifadə edən bu sinonimik cərgəyə nəzər salaq: vaxt, çağ, zaman, dövr. Bu cərgədə çağ sözündən başqa bütün ləksemlər alınmadır. Türk dilində isə vaxt məfhumunu çağ və dönəm ləksemləri ifadə edir. Dilimizdə vaxt, zaman anlayışını ifadə edən vahidlər çoxdur, buna görə də zərəkı yolla dönəm sözünü dilin lüğət tərkibinə daxil etməyə ehtiyac yoxdur.

10. *Azərbaycanın sərnəşin uçaqlarında hər hansı terror aktının qarşısını almaqdır («Ekspres» qəzeti, 20.09.01).*

Cümlədəki uçaq sözü təyyarə sözünün qarşılığında işlənməşdir. Əlbəttə, bu sözün dilin lüğət tərkibinə daxil olaraq vətəndaşlıq hüququ qazanması dilimizin saflığı nöqtəyi-nəzərindən qazanc olardı.

XX əsrin 60-cı illərinin ədəbi nəslini, başda Anar olmaqla, öz əsərlərində dilimizin paklığı uğrunda mübarizəyə qalxdılar. Anar o dövrün qəzet səhifələrində yazırdı: “Əgər çimmək sözündən çimərlik yaranıbsa, (bu, plyaj sözünü dildən kənarlaşdırmaq üçün işlənilir – Y.T) niyə uçaq sözündən uçarlıq ləksemi yaranmasın? (Bu aeroport, aerodrom kimi Qərb mənşəli sözlərin dilimizdən çıxmasına səbəb olar).

11. *Türkiyə çempionatında ötən həftənin matçı Beşiktaş-Ankara gücü derbisiydi (“Ekspres” qəzeti, 25.09.01).*

Cümlədəki “derbi” sözü Türkiyə türkcəsinə məxsus idman termini-dir. Türkiyənin idman ictimaiyyəti tanınmış komandaların bir-biri ilə oyununu “derbi” adlandırır. Derbi həm də kubokların final oyunlarına, Türkiyə yığmasının ən vacib görüşlərinə deyilir.

12. *Ə.Tahirov bu təhdidlərin qarşısında durum gətirə bilməyərək... (“Ekspres” qəzeti, 25.10.96).*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyevin mətbu orqanların

işçiləri ilə görüşündə dəfələrlə qeyd etdiyi qeyri-peşəkarlıq faktoru bu yazıda özünü bariz şəkildə göstərir. Müəllifin həm Azərbaycan, həm də türk dilində heç də yaxşı bilmədiyi, bu dillərin üslubi məqamlarını, sözlərin leksik-semantik improvizasiyasını anlamadığı aydın görünür. Təhdid sözü ərəb mənşəli leksik alınma kimi türk dilinin faktorudur. Deməli, türklər özləri bu sözü ərəb dilindən alaraq işlədoirlər və bu leksik vahidi hələ tam şəkildə öz dillərinin müxtəlif yaruslarında mənimsəyə bilməmişlər. Dilimizdə bu sözün ekvivalenti ərəb mənşəli təzyiq ləksemdir. Hər iki leksik vahid keçdikləri dil üçün xarakterikdir. Təzyiq sözünü türklər, təhdid sözünü isə biz dil daşıyıcıları olaraq başa düşmürük. Beləliklə, bu yazıda təzyiq sözü işlənməli idi. Bu cümlədə həm də Türkiyə türkcəsinin faktoru olan durum sözü aid olmadığı semantikada işlənir. Azərbaycan dilində bu sözün qarşılığı “vəziyyət” ləksemdir. Burada durum sözünün əvəzində duruş və ya davam kəlmələrindən biri işlənməli idi. Bu sintaktik konstruksiyanı dilimizə uyğunlaşdırsaq belə alınar: Tahirov bu təzyiqlərin qarşısında davam gətirə bilməyərək...

13. *Paytaxtımızda onu sıcaq qarşılayıblar (“Yeni Müsavat” qəzeti, 23.01.02).*

“Sıcaq” ləksemi Türkiyə türkcəsinin dil faktıdır. Azərbaycan dilində “ılıq, hərərətli” kimi sıcaq sözündən daha effektiv üslubi məqamlara malik, daha çox polisemantik səciyyə daşıyan leksik vahidlər olduğu halda, müəllifin bu sözə müraciət etməsi təəccüb doğurur. Burada bir tarixi fakt yada düşür: XVII-XIX əsrlərdə Rusiya aristokratiyası fransız dilində danışır, rus dilində danışmağı qeyri-mədəni amil kimi səciyələndirirdilər. XIX əsrin əvvəllərində rus ziyalıları dərk etdilər ki, bir neçə onillik də belə davam edərsə, rus dili tarix səhnəsindən silinə bilər. Tolstoy, Dostoyevski, Çernişevski kimi rus yazıçıları bu dildə ölməz əsərlər yaradaraq rus dilini qısa müddətdə dünyanın ən qabaqcıl dilləri sırasına çıxara bildilər. Biz bundan nümunə götürməliyik. Dil canlı orqanizmdir, o da canlı təbiətin bir hissəsidir. Hər bir dilin qorunmağa və qayğıya ehtiyacı vardır. Dili qorumaq üçün heç də hamının dilçi olması vacib deyil. Bunun üçün vətəndaş olmaq lazımdır. Millət, yurd sevgisi genimizdə kök atdıqca Azərbaycan dili də BMT-nin rəsmi dilləri səviyyəsinə qalxacaqdır.

14. *Bu mesaj verilmişdir, əfəndim (“Yeni Müsavat” qəzeti, 23.01.02).*

Yazının müəllifi bu sintaktik konstruksiyayı türk dilinin qrammatikasına uyğun olaraq vermişdir. Cümlədəki mesaj sözü Avropa mənşəli olub Türkiyə türkcəsinə xasdır, Azərbaycan dilində “xəbər göndərmək, informasiya vermək, məlumatlandırmaq” kimi fellər və feli birləşmələr mesaj sözünün qarşılığı ola bilər. Müəllifin cümlədə işlətdiyi “əfəndim” xitabı isə Azərbaycan dili ilə heç bir qrammatik bağlılığı olmayan yad ünsürdür. Dilimizdə müraciət mənasını bildirən elə söz və ifadələr vardır ki, onlar həm semantik tutumu baxımından, həm də emosionallıq, ekspressivlik yaratma qabiliyyətinə görə əfəndim sözündən xeyli üstündür.

15. *Biznesdən əldə etdiyi paraların qayət əhəmiyyətli hissəsini isə... (“Yeni Müsavat” qəzeti, 23.01.02).*

Bu cümlədə verilmiş “para, qayət” sözlərinin işlənməsi ilə razılaşmaq qeyri-mümkündür. Doğrudur, Azərbaycan dilinin danışıq leksikasında həm pul, həm də para sözləri paralel işlənir. Məsələn, puldan-paradan nəyin var? Buradakı para sözü pulun ekspressivliyini artırmaq üçündür. “Qayət” sözünə gəlinə isə, müasir mətbuatın dilində bu söz

çox işlənsə də, az hallarda malik olduğu semantikanı verir. Sözügedən cümlədə də qayət sözü öz semantik mövqeyində çıxış etmir, üslubi rəvanlığı pozur. Bu sözün əsl mənası “əlbəttə” deməkdir. Bu sintaktik konstruksiyanın məzmununa çox sözü daha uyğundur.

Beləliklə, müasir mətbuatın dilinə Türkiyə türkcəsinin bu qədər təsiri bir neçə mühüm səbəblə bağlıdır.

1. Azərbaycanla Türkiyə uzun müddət müxtəlif siyasi formasiyalarda yaşadıqlarından bu xalqlar bir-birinə həsrət qalmış, sərhədlər açılan kimi bu qovuşma öz ilkin nəticələrini məhz dildə büruzə vermişdir.

2. Türkiyə radio və televiziya kanallarının Azərbaycan ərazisində yayımlanması, həmçinin internet vasitəsi ilə Türkiyədə çıxan qəzet və jurnalların Azərbaycanda oxunması bu prosesi daha da genişləndirdi.

3. Təhsil faktorunun da bu prosesdə böyük rolu vardır. Lakin təəssüflər olsun ki, Azərbaycanda Türkiyə türkcəsinin təsiri özünü nə qədər çox büruzə versə də, Türkiyədə bu, bir o qədər azdır.

Bir sıra dilçilər ortaq türk dili ideyasını irəli sürürlər və hesab edirlər ki, bu elə bir dil olmalıdır ki, türk dilində danışan digər dil daşıyıcıları üçün də normal ünsiyyət vasitəsi ola bilsin. Qənaətimizcə, türk dillərinin hansı ərəb, fars mənşəli sözləri daha çox qoruyursa, digər türk dilində danışan dil daşıyıcıları həmin dili, o dildə çıxan mətbuatı daha yaxşı başa düşürlər.

QEYDLƏR:

1. Abbasova B. Sözləmə hadisəsinin əsasları. Bakı: Azər nəşr, 1995, 90 s.
2. Həbibova S. Mətbuatda gedən dil prosesləri-leksika. Bakı: 1993, 147 s.
3. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, s.29.
4. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri. I cild, Bakı: 1951. s.490.

НЕНОРМИРОВАННЫЕ ТУРЕЦКИЕ СЛОВА В ЯЗЫКЕ СОВРЕМЕННОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПРЕССЫ

Т.Р.ЯГУБОВА

РЕЗЮМЕ

Обогащение лексического состава языка за счет заимствованных слов сопровождается приведением их в соответствие с нормами данного языка. Этот процесс в различных языках протекает в различных формах. В настоящее время в азербайджанском языке процесс приведения заимствований в соответствие с нормами литературного языка весьма неудовлетворителен. В статье анализируются случаи неуместного использования турецких слов в языке газет.

NON-STANDARD TURKISH WORDS IN THE LANGUAGE OF MODERN PRESS

T.R.YAGUBOVA

SUMMARY

Every language enriches its lexical stock as by means of borrowings so as by adaptation of loan words to its norms. This process is going on in different languages in different forms. But nowadays the adaptation of borrowings to the norms of the Azerbaijan literary language is not satisfactory. Thus, lately under the influence of Turkish language of Turkey many Turkish words without necessity are observed in the language of newspapers. All these have found their reflection in this article.